पञ्चमः पाठः

मम परिवारः

इदं मम गृहम् अस्ति । अत्र मम परिवारः निवसति । मम परिवारे अनेके जनाः सन्ति । मम पितामहः वृद्धः अस्ति । स द्वारे एव खट्वायां तिष्ठति । मम पिता माता च गृहमध्ये वसतः । पिता बहिः कार्यं करोति । माता गृहकार्येषु लग्ना भवति । मम एका स्वसा अपि अस्ति । सा विद्यालये पठति । यदा-कदा गृहकार्यम् अपि करोति । अहमपि गृहस्य कार्येषु सहायतां करोमि । विद्यालयं च पठनाय गच्छामि । मम कोऽपि भ्राता नास्ति ।

परिवारे पितृव्यः अपि अस्ति । पितृव्यस्य एका पुत्री अस्ति । सा प्राङ्गणे क्रीडति । सा परिवारस्य प्रिया कन्या अस्ति । मम पिता पितृव्यस्य ज्येष्ठः भ्राता अस्ति । तौ पितामहस्य सेवां कुरुतः । यदा-कदा मम मातुलः अपि आगच्छति । सः कथाः कथयति, अस्माकं मनोरञ्जनं च करोति । वयं सर्वे परिवारे सुखेन निवसामः ।

शब्दार्थः

गृहम्	=	घर
अत्र	=	यहाँ
पितामहः	=	दादा
वृद्धः	=	बूढ़ा
द्वारे	=	दरवाजे पर
तिष्ठति	=	रहता है / ठहरता है
खट्वायाम्	=	खाट पर / में
बहिः	=	बाहर
स्वसा	=	बहन
अपि	=	भी
पठनाय	=	पढ़ने के लिए
कोऽपि (कः + अपि)	=	कोई
भ्राता	=	भाई
नास्ति (न + अस्ति)	=	नहीं है
पितृव्यः	=	चाचा
प्राङ्गणे	=	आँगन में
क्रीडति	=	खेलता/खेलती है
प्रिया	=	प्यारी
कन्या	=	लड़की
ज्येष्ठः	=	बड़ा
यदा कदा	=	कभी-कभी
मातुलः	=	मामा
कथाः	=	कहानियाँ / कहानियों को
कथयति	=	कहता/कहती है
निवसामः	=	(हम) निवास करते हैं

व्याकरणम्

1. विशेषण–विशेष्य सम्बन्ध–जिस लिङ्ग, वचन और विभक्ति में विशेष्य रहता है, विशेषण भी उसी लिङ्ग वचन और विभक्ति में होता है । जैसे–वृद्धः पितामहः । वृद्धा पितामही । नवीनं फलम् (नपुं.) । शोभनं (अच्छा) गृहकार्यम् । ज्येष्ठः भ्राता । कनिष्ठः मातुलः (छोटे मामा) । प्रिया कन्या (प्यारी बेटी) ।

   कुशलाः छात्राः । विशालाय पर्वताय । धनिकः परिवारः । निर्धनाय परिवाराय । विशाले प्राङ्गणे (बड़े आँगन में) ।

2. 'अपि' अव्यय है । जिस शब्द के साथ लगता है उसके अलावा भी कोई है, यह अर्थ देता है । जैसे–अहमपि गच्छामि (मैं भी जा रहा हूँ) । इसका अर्थ है कि कोई दूसरा भी जा रहा है । स्वसा अपि अस्ति–कोई दूसरा व्यक्ति भी है ।

   गृहकार्यम् अपि करोति–गृहकार्य के अलावा भी कुछ करता है । कः + अपि = कोऽपि = कोई । यहाँ 'अपि' अनिश्चय का अर्थ देता है ।

3. (क) जिन शब्दों के अन्त में म् हो, उनके बाद यदि व्यञ्जन से आरम्भ होने वाला शब्द रहे तो म् के स्थान पर अनुस्वार (ं) हो जाता है। जैसे –

इदम् + मम	=	इदं मम
खट्वायाम् + तिष्ठति	=	खट्वायां तिष्ठति
कार्यम् + करोति	=	कार्यं करोति
वयम् + सर्वे	=	वयं सर्वे
सेवाम् + कुरुतः	=	सेवां कुरुतः ।

ये सभी उदाहरण इसी पाठ से हैं ।

(ख) म् से अन्त होने वाले शब्द के बाद यदि स्वर वर्ण से आरम्भ होने वाला शब्द रहे तो म् में वह स्वर मात्रा बनकर जुड़ जाता है । जैसे –

त्वम्+अपि	=	त्वमपि
अहम् + आगच्छामि	=	अहमागच्छामि
विद्यालयम् + एव	=	विद्यालयमेव
पुष्पम् + इव	=	पुष्पमिव (फूल के समान)
अयम् + उष्ट्रः	=	अयमुष्ट्रः (यह ऊँट है)
गृहम् + अपि	=	गृहमपि
सुखम् + अस्ति	=	सुखमस्ति

अभ्यासः

मौखिकः

1. **इन शब्दों का अर्थ बताएँ–**

(क) मातुलः (ख) पितृव्यः (ग) मातामहः

(घ) अनुजः (ङ) स्वसा ।

2. **इनके लिए संस्कृत शब्द बताएँ–**

(क) पिता का भाई (ख) माता का भाई (ग) दादा

(घ) बड़ा भाई (ङ) छोटा भाई ।

3. **सही संस्कृत बताएँ–**

(क) परिवार में (ख) दादा का (ग) आँगन में

(घ) खेलती है (ङ) कहता है ।

4. **इसे पढ़ें –**

पिता माता पितृव्यश्च स्वसा भ्राता पितामहः ।
पितामही मातुलश्च परिवारे वसन्ति ते ।।

5. **'कार्येषु' के आधार पर इन शब्दों के सप्तमी बहुवचन में रूप बताएँ –**

गृह, चक्र, परिवार, प्राङ्गण, सुख ।

लिखितः

6. **रिक्त स्थानों को कोष्ठ में दिए शब्दों से भरें –**

(माता, खट्वायाम्, कुरुतः लग्ना, कोऽपि)

(क) द्वारे सः .... तिष्ठति ।

(ख) .... गृहकार्येषु .... भवति ।

(ग) मम .... भ्राता नास्ति ।

(घ) तौ पितामहस्य सेवां .... ।

7. इन शब्दों को सुमेलित करें –

(i)	पितृव्यः	(क)	बड़ा भाई
(ii)	मातामही	(ख)	माता का भाई
(iii)	मातुलः	(ग)	पिता का भाई
(iv)	अनुजः	(घ)	नानी
(v)	अग्रजः	(ङ)	छोटा भाई

8. इन शब्दों के द्विवचन और बहुवचन लिखें –

(क) पितृव्यः ....

(ख) अनुजः ....

(ग) अग्रजः ....

(घ) मातामहः ....

(ङ) परिवारः ....

9. अपने परिवार के विषय में दो वाक्य संस्कृत में लिखें ।

10. इन शब्दों का वाक्य में प्रयोग करें –

(क) गृहे ....

(ख) खट्वायाम् ....

(ग) करोति ....

(घ) अपि ....

(ङ) क्रीडति ....

11. इन शब्दों का एकवचन में रूप लिखें –

(क) गृहकार्येषु ....

(ख) सन्ति ....

(ग) द्वारेषु ....

(घ) परिवाराः ....

(ङ) धावन्ति ....

✦✦✦